

Однак зауважимо, що більшість методичних публікацій з досвіду вчителів у періодичній пресі демонструвала традиційні уроки з переважанням усних розповідей і бесід. Наприклад, на сторінках республіканського педагогічного журналу «Радянська освіта» за 1981–1985 рр. вони складають, за нашими підрахунками, більше 85 %. І лише в 2–3 статтях упродовж року пропонувалися методичні інновації. Однак у більшості випадків це були авторські розробки окремих, вже відомих ідей, методів чи прийомів викладання географії в 1970-і роки.

Підходи до змісту шкільної географічної освіти, покладені в основу її програм, лише незначною мірою відрізнялися від попередніх. Наприклад, у методичному посібнику за редакцією І. Матрусова завдання шкільної географії характеризувалися так: «Шкільна географічна освіта розвиває первинні уявлення дітей про оточуюче природне і соціальне середовище існування людини. Ці уявлення створюються систематизованим курсом «Природознавство», котрий покликаний давати початкову геліоцентричну установку наукового світогляду... Чуттєве сприйняття властивостей природи і господарського середовища доповнюється знайомством зі спрощеними моделями цих середовищ у вигляді схематичних географічних карт... Курс шкільної географії розвиває образне бачення дитиною реального простору і доповнює його узагальненими аргументованими знаннями про його компоненти, зв'язки між ними, в тому числі причинно-наслідкові» [3, 63–65].

Послаблення ідеологічної диктатури в українському суспільстві наприкінці 1980-х років, процеси демократизації і гласності стимулювали розвиток географічної науки, появу тенденції до внесення серйозних змін у зміст шкільної географічної освіти, її деполітизації. Цей момент розвитку суспільства диктував необхідність переходу до виховання нового типу особистості, здатної критично мислити, швидко й адекватно реагувати на життєві ситуації. Важливою характеристикою такої особистості став рівень розвитку, швидкість перебігу і самостійність щодо мислительних операцій та процесів. З методичної точки зору ця мета зумовлювала необхідність розвитку географічної свідомості й мислення учнів і стала однією з провідних методичних проблем цього періоду.

Таким чином, можна констатувати, що період 80-х років ХХ ст. не може бути однозначно оцінений, оскільки наприкінці його, разом із проявами кризових і застійних явищ відбувався міцний поштовх до оновлення шкільної географічної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даринський О. В. Методика преподавания географии. — М., 1984. — 190 с.
2. Методика обучения географии в средней школе / Под ред. А. Е. Бибик и др., изд. 2-е. — М.: Просвещение, 1984. — 384 с.
3. Методика обучения географии в средней школе: Пособие для учителя / Под ред. И. С. Матрусова. — М.: Просвещение, 1985. — 256 с.
4. Методика викладання з географії. Посібник для вчителів / За ред. Є. В.Шипович. — К.: Вища школа, 1981. — 192 с.
5. Методичний посібник з фізичної географії СРСР / За ред. А. О.Соловйова. — К.: Рад.школа, 1980. — 200 с.
6. Панчешникова Л. М. Проблеми сучасного уроку географії // География в школе. — 1985. — № 4. — С. 3–7.
7. Програми середньої загальноосвітньої школи. — К.: Бліц, 1997. — 233 с.
8. Строев К. Ф., Ковалевська М. К., Ром В. Я. Методика вивчення економічної географії СРСР. — К.: Рад. школа, 1974. — 240 с.

Людмила ГУЦАЛ

ВИКЛАДАННЯ ПРЕДМЕТІВ ПРИРОДНИЧОГО ЦИКЛУ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються основні методи викладання природничих наук у початковій і середній школі навчальних закладах на Правобережній Україні на початку ХХ ст. Показано важливість удосконалення методик викладання навчальних предметів з природознавства, роль у цьому процесі передових науковців-педагогів.

Поворотним моментом у поліпшенні законодавчої бази та інших складових початкової та середньої освіти в Російській імперії, зокрема у Південно-Західному генерал-губернаторстві, що охоплювало Київську, Волинську та Подільську губернії стала революція 1905–1907 рр.

Передусім уряд дозволив утворення різних товариств і об'єднань. Виникло і діяло товариство «Просвіта», яке відіграло велику роль у популяризації знань природничих наук, піклувалося відкриттям нових шкіл, вивченням в них предметів природничого циклу, видавало нові підручники, наочні матеріали. Звичайно, весь процес розвитку української шкільної природничої освіти на початку ХХ ст. відбувався під великим впливом з боку великоросійських процесів та змін.

На території Правобережної України існували багато типів навчальних закладів початкової та середньої освіти. Серед них — чоловічі та жіночі гімназії, реальні училища, відомчі навчальні заклади, початкові однокласні та двокласні училища тощо. Проте кількість навчальних закладів була тут значно меншою від аналогічних політико-адміністративних утворень метрополії. Так, наприклад, у Подільській губернії існували лише дві державні чоловічі гімназії (в Кам'янці-Подільському та Немирові) на відміну від аналогічної за територією та кількістю населення Тверської губернії, де діяли 12 навчальних закладів такого ж типу.

Досвід, який накопичувався у школах, училищах та гімназіях Південно-Західного генерал-губернаторства, є лиш одним із джерел для сучасної української педагогіки. Більшість вчителів українських шкіл після 1905 р. активно обмінювалися думками та висловлювали свої погляди щодо тогочасного стану та розвитку освіти, зокрема природничої. Весь цей матеріал збирався у фахових журналах, які почали виходити в губернських центрах — Києві, Житомирі та Кам'янець-Подільському.

Цікавим матеріалом є інформація про кількість навчальних закладів початкового, та середнього рівнів на Правобережній Україні. Увагу варто звернути на педагогічні методи та прийоми, що використовувалися під час навчального процесу на початку ХХ ст., у школах Волинської, Київської та Подільської губерній. Останні визначалися як неземські губернії і були одними з 16 губерній, що перебували на особливому адміністративному й соціально-політичному становищі в Російській імперії. Таке становище накладало певний відбиток на освітні процеси на цих територіях. Основні акценти тут робилися на посилення русифікації та асиміляції корінних мешканців, тобто українців.

До проблеми вивчення розвитку шкільної освіти, існування педагогічної періодики та методології навчання та виховання у школах Правобережної України свого часу зверталося багато дослідників. Найбільш відомими з них є: Н. Белкіна, В. Вдовенко, В. Вихрущ, С. Головка, О. Довженко, Т. Довженко, О. Драч, Л. Дубровська, Н. Зайченко, І. Колесник, І. Курляк, О. Онипченко, З. Саф'янюк, А. Скрипник, С. Стрілець, І. Шоробура та ін.

Метою статті є аналіз стану викладання предметів природничого циклу у навчальних закладах різного типу на Правобережній Україні у визначений вище період.

Народна освіта в Російській імперії на початку ХХ ст. була настільки занедбана, що одночасно з освітою підростаючого покоління необхідно було навчати населення неграмотне і дати можливість дорослим грамотним людям розширювати свій кругозір. З цією метою для дорослого неграмотного населення організовувались недільні школи і народні читання, а для дорослого грамотного — народні університети.

Проте збільшення шкіл не могло вирішити проблему навчання дітей. Малозабезпечене населення Правобережної України не мало можливості оплатити навчання своїх дітей, сума якого, за підрахунками І. Білоконського, становила 2,5 руб. у рік. Крім цього, батьки мали ще придбати дітям одяг, взуття, підручники окремо. Та й тяжка робота в господарстві вимагала дитячої допомоги [1, 288–290].

Однією з найбільших проблем освіти українців було те, що навчання велося російською мовою, яка була незрозумілою для більшості дітей. Лише у 1907 р. царський уряд дозволив викладання українською мовою у початкових школах, що належали Синоду. Навчальний процес у закладах, підпорядкованих МНО, залишився фактично без змін.

Для популяризації науки, освіти серед україномовного населення провідні представники української інтелігенції створили періодичні видання, в яких вчителі могли поділитися власними

думками, методиками, спрямувати свою діяльність на широкі маси населення. До речі, вартість одного примірника таких журналів не перевищувала 3 коп., тоді як фунт хліба коштував 6 коп., робітник заробляв в середньому 50 коп. за день, а селянин — 10 копійок [5, 10].

У 1910 р. в Києві почав виходити перший україномовний педагогічний журнал «Світло», в якому друкувалися статті методичного змісту з природознавства. Українські педагоги багато писали про створення рідної для українців школи, корисність навчання природничим наукам, збіднення і потребу збагачення навчально-виховного процесу, розгубленість дітей під час відвідування школи, невпевненість, що примушувала дітей залишати навчання у школі й ін. Згідно з даними, лише 11% дітей закінчували початковий курс навчання [5, 11].

Реформа гімназій у 1902 р. дала можливість ввести у програму перших трьох років навчання курс природознавства. Навчальні плани четвертого та п'ятого років навчання збільшували кількість годин на дисципліні природничого циклу з 6 до 10 на тиждень [4, 21]. У грудні цього ж року у Санкт-Петербурзі відбувся XI з'їзд природознавців і лікарів, а в 1909 р. у Києві — III з'їзд викладачів природничих дисциплін. Ці зібрання педагогів сприяли покращенню викладання шкільного природознавства як окремого предмета, що набрав державного значення, оскільки у ньому давалися знання з основ сільського господарства, екології, флори та фауни тощо [4, 22].

Методичне забезпечення викладання природничих дисциплін було вкрай недосконалим. Вчителі були змушені користуватися застарілою методикою Д. Семенова, яка була сформульована у «Педагогічних замітках для вчителів» ще в 1864 р. Згідно з нею, існували три методи викладання природознавства — аналітичний, синтетичний та конструктивний. Пізніше А. Соколов додав ще порівняльний метод. Загалом ця методика містила власне не методи викладання, а рекомендації вчителю, як краще будувати систему курсу природознавства у гімназіях. Лише на початку XX ст. з'явилася і почала застосовуватися методика Е. Петрі. Педагог сформулював концентричний, асоціативний та групувальний методи навчання і метод взаємовідносин. У 1913 р. оприлюднив свою методiku В. Буданов, що містила практичні рекомендації вчителям у виборі способів викладу матеріалу під час підготовки до занять [1, 294].

Поява методичних видань покращила розвиток методів і форм викладання природознавства. Однак володіли новими методами лише кращі викладачі. Більшість же вчителів, особливо початкових училищ, не маючи спеціальної освіти, були далекі від знання методики та її передових здобутків.

«Уявіть собі, — писав професор Б. Срезневський у 1909 р., — стан молодого вчителя, якому пощастило отримати повний комплект уроків природознавства для своєї школи. За відсутності наукових знань з окремих розділів цієї науки, при незнанні загальної дидактики і методики, при повній свободі від деяких педагогічних принципів, він опиняється у скрутному становищі. Для такого вчителя можливий єдиний метод викладання — цілковита покірність підручнику: заучування з тексту окремих уривків, дрібних фактів і безліч характеристик, нічим не пов'язаних між собою» [4, 56–57].

Професор Київського університету С. Поляков у своїх працях на початку XX ст. визначав проблему співвідношення наукового знання та шкільного предмета. Він висловлював думку, що оскільки навчальний предмет є частиною певної галузі наукових знань, то на перший план у формуванні навичок і умінь треба ставити методи наукового дослідження та узагальнення, а для оволодіння цими методами необхідно замінити формальне заучування і опитування на систему співбесід, практичних занять і робіт. Науковець вирішував проблему вдосконалення методів навчання з віковими особливостями засвоєння наукового матеріалу учнями. Він механічно переносив методи наукового дослідження на ґрунт навчальної діяльності і пропонував весь матеріал розподілити концентрично, згрупувавши його у молодших класах навколо методів опису і спостереження як первинного етапу розвитку мислення людини, у середніх класах — навколо методів класифікації досвіду — абстрагування, а у старших класах — навколо методів узагальнення та аналізу складних явищ як вищого етапу ускладнення наукової роботи. Методи спостереження, досвіду, абстрагування та аналізу складних явищ більше відповідають процесу сприймання. Методи опису, класифікації та узагальнення відповідають процесу відтворення [3, 211–212].

Дидактичний підхід С. Полякова широко застосовувався у середніх навчальних закладах Правобережної України, зокрема у Рівненській, Житомирській, Кам'янець-Подільській та

Немирівській чоловічих гімназіях. Про результати такої діяльності свідчать звіти губернських наглядацьких рад, в яких констатується, що завдяки використанню методів цього педагога суттєво підвищується активність гімназистів та покращується якість їх знань.

Зауважимо, що всі навчальні заклади Волинської, Київської та Подільської губерній обов'язково користувалися програмами міністерства народної освіти і будь-яке відхилення від цих програм жорстоко каралося, інколи навіть позбавленням звання народного вчителя. Тому переважна більшість вчителів намагалися лише виконувати вказівки керуючих органів. Дуже мало є свідчень про здійснення педагогічного експериментування у навчальному процесі народних училищ та гімназій Правобережної України. Вся політика уряду та міністерських служб спрямовувалася на русифікацію місцевого населення, незважаючи на дозвіл викладання українською мовою. Аналіз програмних документів початку ХХ ст. показує, що найбільш важливими вважалися навчальні предмети Закон Божий, церковнослов'янська грамота, російська мова. Що стосується таких предметів, як географія, природознавство, то вони мали статус другорядних, їх викладанню не приділялося належної уваги. Часто ці предмети викладали неспеціалісти, які не лише не знали специфіки цієї галузі знань, а й не вміли працювати з дітьми. Загалом викладання цих предметів зводилося до автоматичного заучування друкованого матеріалу і переказу текстів, характеристик, пояснень тощо [2, 35].

Так, навчальна програма з природознавства для гімназій неземських губерній передбачала звернення особливої уваги на релігійно-моральне виховання дітей, пояснення фізичних процесів через призму Біблії, використання підручників та посібників, затверджених вченим комітетом МНО або Училищною радою при Синоді (для єпархіальних училищ).

Серед найбільш відомих та неординарних вчителів того часу, які не боялися впроваджувати новітні методи навчання, ми можемо назвати таких, як М. Філіпський, О. Панасюк, О. Філіпська, Є. Каменська, В. Крижанівська, М. Ісаковський та ін. [2, 43].

Отже, на початку ХХ ст. інтелігенція Російської імперії, зокрема Південно-Західного генерал-губернаторства, виступала за збільшення кількості навчальних закладів для простих людей. Однак вона не брала до уваги важке матеріальне та соціальне становище цієї категорії населення, тому ідеї щодо загальної освіти широких мас залишалися нереалізованими.

Щодо методики викладання природничих дисциплін можна констатувати: вчителі використовували застарілі методики, які були дозволені МНО Російської імперії. Лише нечисленні окремі вчителі застосовували передові розробки педагогічної думки того часу. Таким чином, навчальний процес з природознавства зводився лише до механічного заучування та переказу текстів підручників, яких, крім того, бракувало у початкових та середніх навчальних закладах Правобережної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белокопский И. П. Крестьянство и народное образование // Образование. — 1911. — № 12 (1). — С. 288–302.
2. Панасюк А. Исторический очерк начального образования в г. Каменец-Подольске. — Каменец-Подольск, 1904. — 68 с.
3. Поляков С. Н. Научное творчество и школьное обучение // Русская школа 1912. — № 7–8. — С. 209–220.
4. Срезневський Б. И. Материалы по вопросу преподавания природоведения в средней школе. Отчет. — Рига, 1909.
5. Шкільна хроніка // Світло. — 1911. — № 2. — С. 10.